

УДК: 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.02.8>

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ В СИСТЕМІ ПРАВОСУДДЯ УКРАЇНИ

Мельник А.М.,

аспірант відділу теорії держави і права

Інституту держави і права

ім. В.М. Корецького НАН України

ORCID: 0000-0003-3987-1877

Мельник А.М. Особливості застосування судового прецеденту в системі правосуддя України.

У статті досліджено питання щодо можливості у майбутньому застосування судового прецеденту в системі правосуддя України та необхідності нормативного закріплення його статусу як джерела права, крім того, при цьому необхідно визначити ті критерії, згідно яких судові акти будуть віднесені до джерел права. При цьому обов'язково необхідно буде врахувати, що юридична сила судового прецеденту не може бути рівноцінною з юридичною силою закону, проте вона може відіграти допоміжну роль і суттєво підвищити якість і ефективність здійснення правосуддя. Проаналізовано окремі праці науковців з проблематики визнання судового прецеденту джерелом права в Україні та застосування його в сучасному судочинстві. Доведено, що основні питання, які виникають у ході дослідження можливого застосування судового прецеденту в Україні як правового явища, слід аналізувати за допомогою порівняльного аналізу з правовими системами, де прецедент є основним джерелом права. Обґрунтовано, що комплексне ґрунтовне дослідження прецеденту як джерела права є необхідним для подальшого вдосконалення системи правосуддя в Україні, що зумовлено декількома причинами. По-перше, зростання наукового інтересу до не типового для нашої країни джерела права пов'язано з інтенсивними процесами інтеграції України до європейської та світової спільноти, воєнними діями в країні. По-друге, на сучасному етапі спостерігається значний вплив політичних, географічних, історичних та інших чинників на правовий простір. Третью причиною для проведення дослідження судового прецеденту виступає те, що, як він, так і судова практика, є виключно прикладними та правозастосовними інститутами, які безпосередньо пов'язані з практичною діяльністю системи правосуддя. Встановлено, що на відміну від судової практики, судовий прецедент, який створюється окремо прийнятим судовим рішенням вищих судових інстанцій, є різновидом правоположень, вироблених у ре-

зультаті судової практики та однією з її форм, яка спрямована на подолання прогалин у законодавчому регулюванні.

Ключові слова: судовий прецедент, судова практика, джерело права, правосуддя, правова система України, Конституційний Суд України, Верховний Суд.

Melnik A.M. Features of Applying Judicial Precedent in the Ukrainian judicial system.

The article explores the possibility of future application of judicial precedent in the Ukrainian judicial system and the necessity of normative consolidation of its status as a source of law. Additionally, it is necessary to determine the criteria according to which judicial acts will be classified as sources of law. It is important to consider that the legal force of judicial precedent cannot be equivalent to the legal force of legislation; however, it can play a supplementary role and significantly enhance the quality and effectiveness of justice delivery. It analyzes specific works of scholars on the issue of recognizing judicial precedent as a source of law in Ukraine and its application in modern judicial practice. It is argued that the main questions arising during the investigation of the potential application of judicial precedent in Ukraine as a legal phenomenon should be analyzed through comparative analysis with legal systems where precedent is the primary source of law. It is substantiated that comprehensive and thorough research on precedent as a source of law is necessary for further improvement of the judicial system in Ukraine, driven by several reasons. Firstly, the increasing scientific interest in atypical sources of law for our country is associated with the intensive processes of Ukraine's integration into the European and global communities, as well as military actions in the country. Secondly, at the present stage, there is a significant influence of political, geographical, historical, and other factors on the legal space. The third reason for conducting research on judicial precedent is that both precedent and judicial practice are exclusively applied and legally applicable institutions directly related to the practical activities of the judicial

system. It is established that unlike judicial practice, a judicial precedent, which is created by individually adopted court decisions of higher judicial instances, is a type of legal provisions developed as a result of judicial practice and one of its forms aimed at overcoming gaps in legislative regulation.

Key words: judicial precedent, judicial practice, source of law, judiciary, legal system of Ukraine, Constitutional Court of Ukraine, Supreme Court.

Постановка проблеми. В Україні, як і в більшості країн пострадянського простору, що належать до системи романо-германської правової сім'ї, на законодавчому рівні судовий прецедент не визнаний джерелом права, а питання про таке визнання є одним з найбільш дискусійних у вітчизняній юриспруденції. Прихильники повноцінності прецеденту як джерела права, стверджують, що він набуває дедалі більшої значимості у правовій системі України. А судова практика, яка *de facto*, є «вторинним» джерелом права, також не закріплена на законодавчому рівні як така, хоча активно використовується у правозастосовній діяльності.

Стан опрацювання цієї проблематики. У сучасній правовій науці набули стрімкого розвитку теоретико-правові аспекти дослідження судової практики та судового прецеденту в системі правосуддя України. Протягом останнього періоду відбулося багато змін у правовій системі України: так, зазнало суттєвих змін процесуальне законодавство (зокрема, кримінальне процесуальне), було сформовано новий перелік пріоритетних категорій справ для судового розгляду, продовжилось впровадження електронного правосуддя та діджиталізації судів, що було закріплено відповідним нормативно-правовим фундаментом. Тому дослідження особливостей можливого застосування судового прецеденту у системі правосуддя є важливим питанням, так як правова система України, зокрема правосуддя, зазнають наразі значних трансформаційних процесів.

Метою статті є необхідність дослідження можливого застосування судового прецеденту в системі правосуддя України як правового явища, яке має специфічний вплив на правову систему України.

Виклад основного матеріалу. Як справедливо зауважує В. Луць, «визнання судового прецеденту офіційним джерелом права є необхідним на сучасному етапі, це зумовлено прогалинами та колізіями наявної системи законодавства та покликане практичними потребами забезпечення справедливого судового розгляду справ [1, с. 12].

Про необхідність формального визначення місця судового прецеденту у правовій системі

України свідчить також і судова практика, яка вже склалася. Основним джерелом права у правовій системі України є нормативно-правовий акт, відповідно до зазначеного, необхідно нормативно закріпити статус і судового прецеденту як джерела права, крім того, при цьому необхідно визначити ті критерії, згідно яких судові акти будуть віднесені до джерел права.

Підставою для такого визначення можуть бути обрані, як безпосередньо судові інстанції, які будуть виносити такі рішення, так і частина рішення, винесені ними, що можуть бути застосовані при вирішенні аналогічних спорів. При цьому обов'язково необхідно буде враховувати, що юридична сила судового прецеденту не може бути рівноцінною з юридичною силою закону, проте вона може відіграти допоміжну роль і суттєво підвищити якість і ефективність здійснення правосуддя.

Одночасно з цим варто зауважити, що дискусійним виступає не сам судовий прецедент, а судова практика у цілому, оскільки її склад є досить різноманітним. Він включає в себе як позиції Конституційного Суду України, так і узагальнення судової практики, що були здійснені найвищими судовими інстанціями, а також рішення судів щодо конкретних справ.

Останні, як елементи судової практики, мають специфічні риси й особливості, і, відповідно, володіють власною спрямованістю. Це положення можна також аргументувати й тим, що, попри те, що сам термін «прецедент» походить з латинської мови, у сучасних європейських правових системах вживаються синонімічні терміни, такі як усталена судова практика, правоположення та правова позиція.

Крім посилення інтересу до вивчення прецеденту як джерела права у світі, важливим є й аналіз досвіду країн щодо його практичного використання. Так, у зазначеному аспекті для України значну роль відіграло створення та успішне функціонування такого органу як Конституційний Суд. Відповідно до положень ст. 147 Конституції України Конституційним Судом України вирішується питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених нею випадках інших нормативно-правових актів, здійснюється офіційне тлумачення Конституції України, а також реалізуються й інші повноваження згідно цієї Конституції [2].

Правова позиція Конституційного Суду України, яка була ухвалена в межах здійснення зазначених повноважень, є обов'язковою з моменту набрання відповідного рішення Конституційного Суду законної сили. А з моменту, коли рішення Конституційного Суду набирає законної сили, норма, яку було визнано неконституційною, не підлягає застосуванню, при цьому не має значення, чи законодавець її скасував або змінив [3].

Отже, можна зробити висновок про те, що рішення Конституційного Суду України мають певні ознаки, що мають нормативний характер: зокрема, їх положення поширюються на невідзначене коло осіб, серед яких будь-хто може перебувати у тій ситуації, щодо кого було винесено рішення, вони розраховані на багаторазове застосування та носять імперативний характер. При цьому слушною є думка А. Нунез-Вакеро, що система прецедентів обов'язково вимагає конститутивних норм, яких повинно бути 2-3, й, хоча одна з них надає повноваження створювати прецедент, інша буде обумовлювати дійсність судового рішення тим фактом, що воно слідує прецеденту [4, с. 1].

Що стосується Верховного Суду, то варто відмітити, що до його повноважень належить надавати роз'яснення за підсумками аналізу правозастосовної діяльності з питань судової практики у вигляді ухвалення постанов щодо проблемних питань, розгляд яких передбачено його повноваженнями, а також визначати ті правила поведінки, які не набули свого законодавчого закріплення. Можна зробити висновок про те, що в аспекті аналізу реалізації зазначених компетенцій Верховним Судом прослідковується певна схожість з тими функціями, які виконує Верховний Суд Канади, до повноважень якого входить питання тлумачення законодавства, одночасно з цим, він виконує функції апеляційної інстанції, щодо справ національного характеру та тих, які мають суттєве юридичне значення для держави та суспільства.

Судова практика Верховного Суду у багатьох випадках застосовується законодавцем у процесі законотворчої діяльності, що є, у свою чергу, ефективним інструментом підвищення якості як правотворчого процесу, так і безпосередньо правозастосовної практики, оскільки у процесі діяльності судових органів можливо виявити колізії, прогалини та інші недоліки правого регулювання суспільних відносин, які існують в Україні нині. Крім того, як вірно відмічає Л. Каррен, вдосконалення законів та практики їх застосування, які орієнтовані на потреби суспільства, створює всі умови, щоб правова держава могла виконувати свої зобов'язання щодо її служіння інтересам народу, захисту прав громадян і забезпечення їх рівності перед законом [5, с. 1].

Таким чином, Верховним Судом надається тлумачення чинного законодавства, яке є обов'язковим для судових органів, а саме у такий спосіб можна усунути протиріччя у правозастосовній практиці. При цьому акти, які ним було видано, не є прецедентами, вони є прикладом судової правотворчості. На підставі зазначеного можна зробити висновок про те, що рішенням вищих судових інстанцій, а саме Конституційного та Верховного судів України,

притаманні ознаки джерел права, проте суди з ними легально не пов'язані та не зорієнтовані на них у цьому аспекті.

Відтак, відповідно до чинного законодавства України судовий прецедент можна визначити як формально визначене правило поведінки, яке міститься у рішенні суду найвищої або вищої судової інстанції, створене у процесі розгляду останніми конкретної справи або шляхом узагальнення судової практики, спрямоване на усунення прогалин законодавства та/або вироблення найефективнішої реалізації правових приписів та має загальнообов'язковий характер при вирішенні судами аналогічних справ, а також для правозастосування іншими суб'єктами.

Комплексне ґрунтовне дослідження прецеденту як джерела права є необхідним для подальшого вдосконалення системи правосуддя в Україні, що зумовлено декількома причинами. По-перше, зростання наукового інтересу до не типового для нашої країни джерела права пов'язано, як було попередньо зазначено, з інтенсивними процесами інтеграції України до європейської та світової спільноти, воєнними діями в країні.

По-друге, на сучасному етапі спостерігається значний вплив політичних, географічних, історичних та інших чинників на правовий простір. Так, напочатку історії людської цивілізації зазначені фактори спричинили відокремлений розвиток та відмінність правових систем, а на сучасному, навпаки, – сприяють їх зближенню через їх взаємодію та взаємовплив. Як слушно зауважує Д. Лук'янов, у третє тисячоліття людство вступило у великій кількості та багатстві наявних правових систем у тій же різноманітності, в якій існують нині людські суспільства [6, с. 15]. Відповідно до зазначеного, очевидно, що вивчення зарубіжного досвіду є закономірним, оскільки подальший розвиток національних правових систем без нього не буде ефективним.

Третьою причиною для проведення дослідження судового прецеденту виступає те, що, як він, так і судова практика, є виключно прикладними та правозастосовними інститутами, які безпосередньо пов'язані з практичною діяльністю системи правосуддя. Відповідно, їх подальший розвиток та вдосконалення є важливими з соціальної та юридичної точки зору, оскільки вони використовуються в межах реального механізму судового правового регулювання наявних у суспільстві відносин у тому випадку, якщо вони не будуть врегульовані законодавцем, або норми, які підлягають застосуванню, будуть містити прогалини або недоліки, або норми будуть дефективними: суперечливими або недостатніми за своїм змістом.

Історичними передумовами, які спричинили необхідність законодавчого закріплення нових

для України джерел права, – судової практики та судового прецеденту, серед інших можна визначити формування в суспільній свідомості нового для правової системи нашої країни розуміння права, активний процес оновлення законодавства.

Як вірно відмічає Д. Гудима, для забезпечення права та свободи людини для судової влади та суддів важливими є законність, свобода особистих переконань, зокрема, високий рівень правосвідомості [7, с. 4011]. Такі вимоги обумовлені важливою роллю судової влади у захисті конституційних засад держави, прав і свобод особистості, а також самою теоретичною та практичною значимістю її діяльності для держави та суспільства.

Верховенство Конституції в демократичній правовій державі забезпечується дієвим механізмом, результатом якого є створення правового інституту, що називається контролем за конституційністю законів, включно з всіма процедурами, за допомогою використання яких можна перевірити високу або низьку відповідність того або іншого нормативно-правового акту конституційним положенням [8, с. 1]. Відповідно до зазначеного, забезпечення верховенства Конституції України та здійснення принципу законності є пріоритетними завданнями також і для судової системи нашої держави.

Однією з найбільш пріоритетних передумов переходу України від статусу держави пострадянського простору з відповідною юридичною спадщиною у сфері судової влади, до сучасної правової демократичної держави – це система результативних законів, які діють у практичному житті держави та суспільства, а також система ефективного правосуддя. Визнання України частиною європейської та світової правової спільноти передбачає, що всі форми і методи державної діяльності повинні здійснюватися у відповідності до норм міжнародного права та Конституції нашої держави, бути спрямованими на забезпечення прав і свобод громадян. Виконання зазначених вимог можливе лише за наявності системи «стримувань та противаг», найважливіший компонент серед яких є судова влада.

Найбільш ефективним засобом контролю суспільства над владою має бути незалежна судова система, що забезпечує неупереджене вирішення спорів між різними суб'єктами права. Крім того, прецедентне право Європейського суду з прав людини передбачає справедливе та публічне слухання справ незалежним і безстороннім судом, створеним відповідно до закону. Ця вимога органічно пов'язана з принципом поділу влади, який є центральним принципом конституціоналізму і розглядається як обов'язкова умова для функціонування судової влади як окремої незалежної гілки влади [9, с. 122].

Тому проблема застосування чинного законодавства та питання, які стосуються функціонування судової системи, набувають у сучасних умовах для подальшого розвитку суспільства України особливого значення. Судова практика протягом усієї історії свого розвитку є своєрідним орієнтиром для того, щоб правильно й одноманітно вирішувати спори, а також тлумачити та застосовувати норми чинного законодавства, заповнювати прогалини у нормативно-правових актах. Проте існують випадки неузгодженості самої судової практики, серед яких можна виокремити різні типи, наприклад, неузгодженість практики нижчих судів, неузгодженість прецедентної практики вищого суду, неузгодженість прецедентної практики різних вищих судів, які не підпорядковані один одному [10, с. 63].

Відповідно до зазначеного, у процесі застосування правових норм необхідно певне судове доопрацювання, що допомогло б ефективно застосовувати наявні правові норми, а також забезпечувати узгодженість судової практики в судах різних інстанцій. Діяльність судових органів утворює судову практику, яка протягом багатьох років напрацьовується при вирішенні конкретних справ, при визнанні неконституційними нормативних актів, а також за умови безпосереднього застосування норм Конституції України.

Політичні, економічні та соціальні умови життя українського суспільства, як на сучасному етапі в контексті збройної агресії проти України, так і на майбутнє в умовах її повоєнної відбудови, вимагають пошуку найбільш ефективних форм і способів захисту прав і свобод людини і громадянина, закріплення тих найбільш раціональних правових засобів, за допомогою яких можливе забезпечення та реальне здійснення права громадян на судовий захист.

У процесі судової діяльності, яка здійснюється в певному процесуальному порядку, судом враховуються недостатньо врегульовані законодавством окремі суспільні відносини, регулятором яких повинен і виступати судовий прецедент, оскільки наділений певними правотворчими функціями, за допомогою використання засобів судової практики. Остання, в свою чергу, є сполучним елементом між положеннями нормативно-правових актів та конкретними суспільними відносинами.

Висновки. Проаналізувавши особливості застосування судової практики в правовій системі України ми дійшли висновку, що вплив судової практики на правову систему України проявляється у формі актів судових органів, що приймаються різними судовими інстанціями під час розгляду конкретних справ, складаються в процесі правозастосування та виражаються у фор-

мі постанов вищих судових органів, які мають роз'яснювальний та інтерпретаційний характер. На відміну від судової практики, судовий прецедент, який створюється окремо прийнятим судовим рішенням вищих судових інстанцій, є різновидом правоположень, вироблених у результаті судової практики та однією з її форм, яка спрямована на подолання прогалин у законодавчому регулюванні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Луць Л.А. Перспективи становлення судового прецеденту як джерела права України. *Вісник центру суддівський студій*. 2006. № 6. С. 9–15.
2. Конституція України: Закон України, Верховна Рада України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>.
3. Про Конституційний Суд України: Закон України, Верховна Рада України. № 2136-VIII від 13.07.2017 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19#Text>.
4. Núñez Vaquero Á. Constitutive rules of precedent. *Revus*. 2022. No. 46. URL: <https://doi.org/10.4000/revus.8560>.
5. Curran L. Introduction. *Better law for a better world*. 2021. P. 1–4. URL: <https://doi.org/10.4324/9780429059254-int01>.
6. Lukianov D. Law and economics of legal families. *Trends in comparative law and economics*. 2022. P. 15–20. URL: <https://doi.org/10.2307/j.ctv2svjxwn.6>.
7. Hudyma V. International Standards for the Formation of the Judiciary as a Basis for Improving the Guarantees of Independence of the Court and Judges in Ukraine. *Path of Science*. 2021. Vol. 7, To. 5. P. 4011–4020. URL: <https://doi.org/10.22178/pos.70-9>.
8. Dragne L. Supremacy of the constitution. *Agora international journal of juridical sciences*. 2013. Vol. 7, no. 4. URL: <https://doi.org/10.15837/aijjs.v7i4.841>.
9. Boryslavska O. Judicial reforms in Eastern Europe: ensuring the right to a fair trial or an attack on the independence of the judiciary?. *Access to justice in Eastern Europe*. 2021. Vol. 4, no. 1. P. 122–142. URL: <https://doi.org/10.33327/ajee-18-4.1-a000049>.
10. Tsuvina T. Consistency of judicial practice as an element of legal certainty: approach of the ecthr. *Problems of legality*. 2019. No. 146. P. 63–74. URL: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.146.175598>.